

жить пристосуватися до зовсім інших умов, ніж ті, до яких вона звикла у родині. А це зовсім не просто.

Цілеспрямована підготовка батьків і вихователів дає свої позитивні результати навіть при важкій адаптації. Полегшує звикання до нових умов перш за все: позитивно-емоційне ставлення до дитини (ласкаве спілкування); задоволення потреб фізіологічних і пізнавальних; індивідуальний підхід до дитини та максимальне наближення умов дитсадка до домашніх.

Об'єктивними показниками закінчення адаптаційного періоду є: глибокий сон; добрий апетит; бадьорий емоційний стан; повне відновлення наявних навичок та активна поведінка і відповідна надбавка у вазі за віком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гурковська Т. Проблеми раннього віку / Т. Гурковська // Дошкільне виховання. – 2001. – №12. – С. 15–16.
2. Краткий психологический словарь / Карпенко Л. А., Петровский А. В., Ярошевский М. Г. – Ростов-на-Дону. : Феникс, 1999. – С. 7.
3. Маковецька Н. Увага адаптація / Н. Маковецька // Дошкільне виховання. – 2001. – №12. – С. 13–14.
4. Маценко Ж. Незабаром у дитячий садок : особливості психолого-педагогічного підходу до дітей, що вступають до дошкільного закладу / Ж. Маценко // Психолог. – 2003. – №17. – С. 2–10.
5. Мушинський В. Особливості адаптації дітей до умов дитячого закладу / В. Мушинський // Психолог. – 2004. – №25–26. – С. 3–12.
6. Тонкова-Ямпольская Р. В. Воспитателю о ребенке дошкольного возраста : от рождения до 7 лет / Р. В. Тонкова-Ямпольская, Т. Я. Черток. – М. : Просвещение, 1987. – С. 197–208.
7. Теплюк С. Посмішка малюка в період адаптації / С. Теплюк // Дошкільне виховання. – 2006. – № 3. – С. 29–35.

УДК 351.74 (477): 1599

Яковенко С.І., д. психол. н., професор, професор кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ТА ПІДРОЗДІЛІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності працівників ОВС розглянуто в контексті психології безпеки праці, психогігієни та психопрофілактики, збереження професійного довголіття.

Ключові слова: безпека праці, психогігієна, психопрофілактика.

Психологическое сопровождение оперативно-служебной деятельности сотрудников ОВД рассмотрено в контексте психологии безопасности труда, психогигиены и психопрофилактики, сохранения профессионального долголетия.

Ключевые слова: безопасность труда, психогигиена, психопрофилактика.

Постановка проблеми. Основу охорони праці складає теорія і практика

техніки безпеки. Вона повинна розв'язати два основні завдання: допомагати створювати машини й інструменти, алгоритми діяльності, які виключать загрозу для людини, розробляти спеціальні засоби захисту, що охоронятимуть працівника від загрози у процесі виконання службових обов'язків. Паралельно приділяється увага профорієнтації та професійно-психологічному відбору, навчанню працівників безпечним методам роботи.

В цьому контексті важливе значення має аналіз причин та наслідків травмування та загибелі працівників у тій чи іншій галузі суспільної практики. Ступінь небезпеки праці суттєво відрізняється, особливо високим він є для моряків, шахтарів, рятувальників. Є специфіка екстремальних умов праці для військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, адже небезпека для них виходить не тільки від об'єктивних умов праці в морі чи під землею, а й пояснюється наявністю ризику для життя та здоров'я, зумовленого наявністю ворогів, зловмисників, які свідомо планують й готуються застосувати силу, зброю, можуть завдати військовому чи працівникові правоохоронних органів фізичної / психічної травми, вбити його. Без професійної орієнтації неможливе забезпечення професійної надійності персоналу органів внутрішніх справ, яка полягає у здатності працівників упевнено, успішно та ефективно, з дотриманням вимог чинного законодавства та службової дисципліни, виконувати свої функціональні обов'язки як за звичних умов професійної діяльності, так і в екстремальних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно даних міжнародної організації праці (МОП), головним винуватцем нещасних випадків є здебільшого не техніка, не погана організація праці, а сама працююча людина, яка, з тих чи інших причин, не дотримувалась правил техніки безпеки праці, порушувала технології, не використовувала належних засобів захисту та ін. Генеральний директор Англійського королівського об'єднання з попередження нещасних випадків Р.Янг стверджує, що 80 % усіх травм відбувається з вини потерпілих. Інші автори вважають, що вина людини зумовлює 60 – 90 % нещасних випадків, а у деяких джерелах цей показник оцінюється на рівні 95 % і навіть 99 % [1; 2]. При цьому дослідники враховують різні аспекти винуватості людини³.

Результати досліджень з питань психології особистої безпеки дають підстави стверджувати, що у сфері безпеки праці, у тих галузях професійної діяльності людини, де існують реальні ризики для життя та здоров'я, базовим є питання професійної захищеності працюючої людини. Це – комплексний показник, що характеризує умови діяльності, що включає такі складові: соціально-правова, матеріально-технічна, інформаційна, спеціальна, фізична, медико-психологічна та інші види захищеності [7].

При проведенні профорієнтаційної роботи з кандидатами на службу (навчання) в системі МВС обов'язково потрібно попереджати реальну небезпеку праці, висувати підвищені вимоги до фізичного та психічного стану працівників, їх морально-психологічної загартованості. Варто відзначити, що за ра-

---

³Винним може бути конструктор, який створив недосконалу техніку, робітник, який допустив виробничий брак, або механік, який погано її налагодив, сам працівник, який не дбав про техніку.

дяньських часів близько 12% кандидатів на службу отримували відмову військово-лікарняних комісій у працевлаштуванні через наявність симптомів розумової відсталості, алкоголізму й наркоманії, психічних розладів. З того часу критерії відбору стали ще більш жорсткими, щоб убезпечити систему МВС від непридатних до служби осіб. Внаслідок цього профвідбір набув ознак професійного відсіву за медичними критеріями. При цьому слід розуміти, що екстремальні умови служби не можуть не призводити до втрат фізичного і психічного здоров'я, професійного вигорання, деформації та деградації окремих працівників [5; 7; 8; 9].

За даними дослідження М. Зивзаха [3], приблизно 2,5 – 3% співробітників ОВС страждають нервово-психічними порушеннями. На відміну від працівників із сильним типом ВНД, які краще пристосовуються до умов службової діяльності, в осіб із слабким типом нервової системи можуть виникати нервово-психічні розлади (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, 2006). За даними Науково-дослідного центру МВС РФ, у зв'язку з постійною психоемоційною напруженістю рівень втрат у правоохоронних органах перевищує такий серед інших професій у 2,5 разів і щороку зростає [6].

Мета статті – розглянути психологічні чинники, що впливають на безпеку праці працівників ОВС та запропонувати шляхи підвищення їх психологічної захищеності.

Починаючи **виклад основного матеріалу** статті, зазначимо, що в системі МВС України організаційне та суто практичне забезпечення професійної захищеності покладається на начальників (командирів) органів та підрозділів внутрішніх справ, військових частин внутрішніх військ, безпосередніх керівників служб та підрозділів, на служби медичного, матеріально-технічного і кадрового забезпечення. Особливе місце у цій роботі належить фахівцям психологічної служби, яка, згідно наказу МВС України “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України” від 28 липня 2004 р. № 842, виконує функції (п.п. 3.4.3) з організації заходів щодо формування у працівників ОВС психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних умовах, дотримання правил безпеки у службовій діяльності, передбачливості. В останні роки велика увага в системі МВС приділяється психопрофілактичній роботі.

Керівництво МВС України поліпшення психічного здоров'я підлеглих вбачає у “зменшенні кількості надзвичайних подій за участю працівників органів внутрішніх справ, передусім, випадків загибелі, травмування, порушення ними дисципліни та законності”, а також у “збереженні належної психологічної стійкості, здатності до активної професійної діяльності працівників, відносно яких були порушені кримінальні справи, або які перебували в екстремальних ситуаціях, зазнали поранень, психологічних травм під час виконання службових обов'язків”⁴.

Проте, незважаючи на заходи, що вживаються, має місце зростання кі-

---

⁴ Розпорядження МВС України від 30.05.2008 № 568 «Про удосконалення психологічного супроводження службової діяльності в органах внутрішніх справ під час проведення службових розслідувань».

лькості втрат особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ. За таких обставин особливої актуальності набуває завдання удосконалення психологічного забезпечення діяльності ОВС у профілактичній роботі з особовим складом, психологічному супроводженні оперативно-службової діяльності, попередженні випадків самогубств, травматизму та загибелі серед особового складу, розробці заходів та методичних засобів, спрямованих безпосередньо на збереження психічного і фізичного здоров'я працівників, в тому числі й самозбереження, їх професійного довголіття.

Серед причин, які впливають на надійність психологічної захищеності працівників ОВС, слід назвати такі:

1) недоліки організації профорієнтаційної роботи (необ'єктивність при формуванні позитивного іміджу служби, замовчування реальних труднощів), внаслідок чого відсутня конкуренція серед кандидатів на службу, є випадки прийняття на службу осіб, які не відповідають вимогам діяльності;

2) недостатній рівень соціально-правового захисту працівників, хронічна втома, недостатня якість медико-психологічного, матеріально-технічного, інформаційно-управлінського забезпечення діяльності, що заважає збереженню професійного ядра ОВС, призводить до високої плинності кадрів;

3) недостатня якість професійного відбору та розстановки кадрів; неякісна підготовка особового складу, особливо до дій у складних та екстремальних умовах;

4) психологічні аспекти психогігієни та безпеки праці мало відомі практичним працівникам служби психологічного забезпечення; які не здобули сучасні теоретичні знання та практичні уміння в означених галузях;

5) психогігієнічне забезпечення професійної діяльності працівників ОВС не відповідає сучасному стану науки і практики;

б) актуальними, першочерговими проблемами, які визначають настрій та психічний стан працівників ОВС є: недостатній рівень заробітної плати; матеріально-технічного забезпечення; неможливість отримання житла; ненормований робочий день; перевантаження службовими обов'язками або нерівномірний їх розподіл; конфлікти з керівництвом, конфліктні ситуації в колективі; непорозуміння та конфлікти в сім'ях, що виникають на тлі несприятливих умов професійної діяльності.

Збереження психічного здоров'я кожного працівника ОВС та надійність функціонування відомства загалом залежить від реалізації наступних завдань:

1. Вивчення впливу умов професійного середовища на психіку працівників ОВС (з урахуванням специфіки окремих напрямів правоохоронної діяльності), впливу соціальних та побутових умов життєдіяльності.

2. Створення найбільш сприятливих умов праці та відпочинку працівників ОВС (удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності; удосконалення нормування діяльності; раціональна організація робочого часу; раціоналізація трудових операцій; удосконалення практики, форм і методів матеріального та морального стимулювання).

3. Своєчасне виявлення та профілактика психічних захворювань серед працівників ОВС (удосконалення організації професійного відбору та періо-

дичної діагностики стану психічного здоров'я).

4. Мінімізація (профілактика та корекція) негативного впливу умов службової діяльності.

5. Підвищення стійкості працівників ОВС до впливу негативних факторів службової діяльності, удосконалення психологічної підготовки в напрямі навчання працівників подоланню несприятливих професійних впливів, які є небезпечними для їх психічного здоров'я.

6. Формування належної психології здоров'я у працівників ОВС та активної особистісної позиції щодо збереження власного фізичного та психічного здоров'я. Розповсюдження серед працівників ОВС знань про здоров'я, здоровий образ життя, формування навичок оздоровчої поведінки. Можливість відновлення психічного здоров'я на базі відомчих санаторно-курортних закладів.

7. Посилення ролі керівної ланки органів та підрозділів внутрішніх справ України в забезпеченні належної психогієни професійної діяльності працівників ОВС [7].

Концепцією психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ чітко визначено, що психопрофілактична робота в органах внутрішніх справ – це комплекс соціально-економічних, правових, організаційних, службових, психологічних, педагогічних і медичних заходів, спрямованих на збереження, зміцнення й відновлення соціально-психологічного благополуччя та здоров'я працівників органів внутрішніх справ, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації. Водночас потрібно підкреслити, що вирішення проблем професійної захищеності (як фізичної, так і психологічної) значною мірою залежить від власної активності працівників ОВС, оскільки прийняття остаточного і безпомилкового рішення, вибір адекватного певній ситуації способу дій та безпечного поводження у штатних чи екстремальних умовах здійснюється в кожному випадку конкретною людиною особисто. Невміння працівника ОВС регулювати свій психічний стан, свідомо керувати власною поведінкою знижує можливість соціальної та психологічної адаптації особистості до конкретних умов службової діяльності [5].

Одним із найважливіших механізмів забезпечення психологічної захищеності є психічний (або психологічний) захист. У сучасній психологічній науці психічний захист тлумачиться як конструкт, реальне існування якого певною мірою підтверджують спостереження за людьми як у повсякденній поведінці, так і у складних життєвих ситуаціях. Сучасний психоаналіз, зокрема експериментальні дослідження наукової школи "New Look", пояснюють дію захисних механізмів через прийняття або заперечення певних об'єктивних та суб'єктивних чинників поведінки, а також потреби у збереженні власної гідності у складних життєвих ситуаціях.

Психічний захист тісно пов'язаний із відчуттям психологічної захищеності. Його суб'єктивними критеріями є почуття приналежності до групи, висока самооцінка, реалістичний рівень домагань, схильність до надситуативної активності, адекватна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів тощо [7].

Вочевидь, що, із психосоціальної точки зору, у сфері безпеки професій-

ної діяльності, психічний захист можна розглядати як механізм, що забезпечує максимально високий рівень соціальної (професійної) активності виконавця. З іншого боку, психічний захист, діючи несвідомо, хоча й може миттєво забезпечити емоційне благополуччя, але перекручує реальність і діє без врахування довготривалої перспективи. Такий результат досягається дорогою ціною викривлення дійсності, деформацій і відхилень у розвитку особистості, втрати ідентичності або ж формування нової ідентичності людини, самовпевненої та необережної.

Механізми психологічного захисту є глибоко індивідуальними і характеризують особливості та рівень адаптаційних можливостей психіки. Усвідомлення наявності психічного захисту, меж його корисності та свідоме використання позитивних можливостей є одним з найактуальніших завдань професіонала. Особливістю психічного захисту є його неусвідомленість. Зокрема часто не усвідомлюється сама потреба в терміновому зниженні впливу психотравмуючого фактора. Часто психічний захист зводиться до “уникнення” (наприклад, ухилення від обговорення теми, що має емоційно-особисте значення, “втечі” від ситуації, коли значуща тема обговорюється в сім’ї, професійному співтоваристві).

Психоаналітики чимало уваги приділяли неусвідомлюваним механізмам психічного захисту, вважаючи їх більшою мірою шкідливими. В межах психології діяльності в особливих умовах фахівці намагаються навчати працівників екстремальних професій дбати про свою безпеку на основі усвідомлення ключових характеристик професійної діяльності, власних індивідуально-типологічних властивостей, свідомо використовувати методи психологічного самозахисту, надавати психологічну взаємодопомогу та підтримку.

Вважається, що захисні механізми починають діяти автоматично, коли досягнення мети “нормальним способом” неможливе. Слід підкреслити, що це не способи досягнення бажаної мети, а способи збереження душевної рівноваги, з тим щоб зібрати сили для реального подолання труднощів, тобто для вирішення конфлікту відповідними вчинками. В цьому випадку люди по-різному реагують на свої внутрішні труднощі. Одні, заперечуючи їх існування, відкидають деякі свої бажання як недоречні. Пристосування в цьому випадку досягається за рахунок зміни сприйняття. Спочатку людина заперечує те, що не бажане, але поступово може звикнути до такої орієнтації, дійсно забути хворобливі сигнали і діяти так, начебто їх не існує.

Інші люди долають конфлікти, намагаючись маніпулювати об'єктами, що турбують їх, прагнучи опанувати події і змінити їх в потрібному напрямку. Треті знаходять вихід у самовиправданні і поблажливості до своїх бажань, а четверті вдаються до різних форм самообману. Людям з особливо жорсткою системою принципів поведінки було б особливо важко і часом неможливо діяти у мінливих умовах, якби захисні механізми не оберігали їх психіку.

З огляду на вищевикладене, можна припустити двоїстість психологічного захисту особистості, в якому інтрапсихічна адаптація спрямована на розв'язання внутрішніх конфліктів (захист особистості), а екстрапсихічна адаптація має забезпечувати успішність (безпеку та ефективність) діяльності людини у визначених умовах її життєдіяльності (ситуативний захист). При

цьому необхідно розрізняти предмет захисту (те, що захищається), погрозу (те, від чого необхідно захищатися), втрату (для уникнення чого необхідний захист) та засіб захисту (яким чином здійснюється захист), що стосується елементів ситуативного психологічного захисту. Оскільки мова йде безпосередньо про психологічні особливості професійної діяльності правоохоронців органів внутрішніх справ, зазначені елементи визначені у відповідних статтях Закону України “Про міліцію”.

Тож, зважаючи на потреби практики щодо забезпечення особистої безпеки особового складу ОВС, першочергового значення набуває завдання встановлення взаємовідносин між зазначеними компонентами психологічного захисту, розкриття адаптивного потенціалу цих відносин, їх місця і ролі у соціальній активності суб’єкта, а також можливих шляхів формування й активації психологічних захисних механізмів не тільки безпосередньо у професійній діяльності, але й загалом у процесі життєдіяльності людини.

За цих обставин залишаються актуальними положення пункту 1 розділу III Хартії соціального забезпечення, в якій зазначається: «З метою попередження ризику, що виникає для осіб певних професій, який ставить під загрозу їх здоров’я і життя... необхідно вжити заходів з метою використання сучасних досягнень науки і техніки в різних галузях для підвищення безпеки, поліпшення умов праці і попередження нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань» [4]. Все це зумовлює потребу не тільки у подальшому вивченні власне психологічних аспектів безпеки професійної діяльності та професійної захищеності правоохоронців ОВС у штатних та екстремальних ситуаціях, але й розробки та застосування сучасних психотехнологій роботи з персоналом, спрямованих на удосконалення психологічної підготовки, формування в особового складу вмінь і навичок застосування професійно-психологічних та тактико-психологічних форм і методів психічного самозахисту у професійній діяльності.

Небезпека (як статистична ймовірність настання певних негативних наслідків) та ризик (як суб’єктивне уявлення людини про ймовірність настання небажаних для неї наслідків) – невід’ємні складові діяльності працівників екстремальних професій. Усунути їх цілком та повністю неможливо, залишається дбати про їх мінімізацію якісним професійно-психологічним відбором персоналу, підготовкою, психологічним супроводом професіоналів, які здатні, окрім іншого, належним чином опанувати себе.

Саморегуляція поведінки і діяльності є однією з важливих функцій психіки людини. Діяльність складається з дій, спрямованих на досягнення усвідомлюваної мети. Ці дії поділяють на зовнішні, що виконуються за допомогою рухового апарату і органів чуття, та внутрішні, виконувані розумом. Під метою розуміють образ кінцевого результату діяльності.

За достатнього розвитку свідомості людина з об’єкта зовнішніх впливів перетворюється в суб’єкт керування своєю поведінкою, для чого убачаємо корисним виділення окремої категорії правил:

1. Прийняття твердого й безповоротного рішення щодо виконання задуму діяти у визначеному напрямі. Таке рішення сформулює в головному мо-

зку необхідний енергетичний центр (домінанту), який буде забезпечувати наступну діяльність з його реалізації.

2. Створення сприятливих умов для формування нових, позитивних умінь та їх перетворення у навички та звички.

3. Дотримання набутих умінь, доки вони не закріпляться. Постійне тренування є найголовнішою умовою для формування нових навичок.

Висновки. Узагальнюючи погляди щодо питання феноменології, концептуалізації й методології досліджень психологічної безпеки, є доцільним виокремити об'єктивні та суб'єктивні чинники стану психічної захищеності персоналу екстремальних професій.

До об'єктивних чинників забезпечення психологічної безпеки персоналу екстремальних професій відноситься система заходів правового, соціально-економічного, матеріально-технічного, медико-психологічного спрямування, які зменшують ймовірність настання негативних наслідків для психіки працівників екстремальних професій, сприяють відновленню психічного здоров'я та професійного довголіття, підтриманню позитивних психічних станів (бадьорість, впевненість у собі тощо).

Об'єктивним і водночас суб'єкт-суб'єктивним чинником соціально-психологічної захищеності людини є стан міжособистісних стосунків працівника з колегами (рівними за статусом, підлеглими, керівниками), рідними та близькими, ставлення до нього як представника певної професії (рятувальника, військового, міліціонера) з боку громади (йдеться про авторитет, статус, імідж професії).

Психологічна захищеність може також тлумачитися як суб'єктивна оцінка наведених вище чинників, власне "відчуття захищеності" чи "незахищеності". При цьому неусвідомлені установки можуть бути хибними, що проявлятиметься або у безпідставній самозаспокоєності, або у постійному очікуванні негараздів. Тож можна констатувати, що психологічна безпека людини, а особливо представників екстремальних професій залежить від дії несвідомих та усвідомлених механізмів захисту психіки від шкідливих чинників, суб'єктивної оцінки та об'єктивного стану психологічної та соціально-психологічної захищеності. При цьому використання саме усвідомлених механізмів захисту психіки неможливе без розуміння самими правоохоронцями сутності складових психологічно небезпечних і травмонебезпечних ситуацій, а також готовності та уміння оточуючих допомагати їм у таких ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баклицький І. О. Психологія праці : [підручник] / Баклицький І. О. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 655 с.

2. Грачев В. І. Підготовка працівників міліції до дій при виникненні загрози їх життю та здоров'ю : [навч.-практ. пос.] / Грачев В. І., Шаповалов Б. Б., Яковенко С. І. – К. : НАВСУ, 2001. – 76 с.

3. Зивзах М. В. Особливості механізмів психогенезу основних психопатологічних синдромів у співробітників органів внутрішніх справ / М. В. Зивзах // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім.

Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2006. – Т. 7. Вип. 9. – С. 442–448.

4. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики : [учебное пособие] / Куликов Л. В. – СПб. : Питер, 2004. – 464 с.

5. Психогієна професійної діяльності працівників ОВС : [навч.-практ. пос. / за ред. В. О. Криволапчука]. – Донецьк : Інформ-ресурси, 2010. – 264 с.

6. Психологическое обеспечение деятельности органов внутренних дел в экстремальных условиях : метод. пос. – М. : УВР ГУКиКП МВД России, ЦОКП МВД России, 2001. – 308 с.

7. Психологія безпеки професійної діяльності в системі МВС України : [навч.-практ. пос. / за ред. Б. І. Бараненка, О. В. Шаповалова]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2012. – 200 с.

8. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : [монографія] / Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. ДПСУ, 2004. – 323 с.

9. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень : концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування : [монографія] / Тімченко О. В. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 268 с.